

УДК 338.439.5:339.562

Олефір В.К., канд. екон. наук
старший науковий співробітник
Інституту економіки та прогнозування НАН України

ОЦІНКА ІМПОРТОЗАЛЕЖНОСТІ РИНКУ ПРОДОВОЛЬЧИХ ТОВАРІВ УКРАЇНИ

Запропоновано оригінальну комплексну методичку оцінки масштабів імпортозалежності ринку продовольчих товарів України. На її основі досліджено динаміку імпорту на внутрішньому ринку агропродовольчих товарів упродовж 2004–2015 рр. Визначено рівень і динаміку імпортозалежності ринку продовольчих товарів у цілому та у розрізі окремих товарних груп. Виявлено основні фактори зростання імпорту і запропоновано шляхи зменшення його присутності на внутрішньому ринку¹.

Ключові слова: імпорт агропродовольчих товарів, ринок агропродовольчих товарів, імпортозалежність, конкурентоспроможність.

JEL: F14, Q13, Q17

Постановка проблеми. У процесі інтеграції до світових господарських зв'язків економіка України зіштовхнулася із рядом проблем. Однією з цих проблем стала надмірна імпортозалежність, яка виникла у 90-х роках і залишається значною до цього часу. Відношення імпорту до ВВП впродовж 2004–2015 рр. коливалось у межах від 48 до 56%, збільшуючись під час економічного зростання і зменшуючись в умовах спаду ділової активності. Частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, через торгову мережу підприємств впродовж 2004–2015 рр. скоротилася з 74 до 58% [1].

Велика залежність від імпорту перешкоджає сталому розвитку економіки і робить її залежною від зовнішньої кон'юнктури. Для національної економіки це особливо небезпечно, оскільки вітчизняний експорт має переважно сировинний характер. Засилля імпорту заважає розвитку внутрішнього виробництва, стимулює перетікання ресурсів із сфери виробництва у сферу торгівлі. Для економіки характерними стають значні обсяги сировинного експорту, відносно невеликі обсяги внутрішнього виробництва та імпорт інвестиційних і споживчих товарів. Невід'ємними складовими такої моделі економіки є невисокі темпи економічного зростання, слабка інноваційна діяльність, відносно високий рівень безробіття і низький рівень життя.

Для різних товарних груп частка імпорту у внутрішньому споживанні є неоднаковою. Конкурентоспроможні виробництва витримують конкурентний тиск імпорту, а неконкурентоспроможні вимушені поступатися своєю часткою внутрішнього ринку. Поширення імпорту на внутрішньому ринку відбувається також унаслідок несприятливого інвестиційного клімату та недосконалої системи захисту вітчизняних товаровиробників.

¹ Публікацію підготовлено за виконання НДР "Структурні зміни у світовій торгівлі як чинник розвитку внутрішнього ринку України" (№ держреєстрації 0115U002690).

Проблемі імпортозалежності економіки та підвищення рівня її конкурентоспроможності присвячено достатньо багато публікацій у наукових виданнях [2, 3]. Однак, на нашу думку, вони не повною мірою висвітлюють проблему стосовно агропродовольчих товарів і недостатньо уваги приділяють комплексним оцінкам.

Традиційно вважається, що вітчизняна агропромислова сфера є конкурентоспроможною та інвестиційно привабливою. І дійсно, виробництво окремих товарів упродовж 2004–2015 рр. збільшувалося прискореними темпами (зернові та олійні культури, м'ясо птиці, соняшникова олія тощо). Разом із тим виробництво багатьох інших видів агропродовольчих товарів мало стійку тенденцію до скорочення. Частка імпортованих товарів на полицях продуктових магазинів і супермаркетів не зменшувалась. А перспективи збільшення імпорту в контексті створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС також свідчать про те, що проблема є достатньо актуальною.

Метою статті було оцінити масштаби присутності імпорту на внутрішньому ринку агропродовольчих товарів, простежити динаміку цього явища впродовж 2004–2015 рр., дослідити основні причини поширення імпорту та розробити пропозиції щодо збільшення внутрішнього виробництва.

Процес інтеграції економіки України у світове господарство розпочався на початку 90-х років і триває до цього часу. Формально він відбувався в контексті вступу до Світової організації торгівлі, більш-менш інтенсивно залежно від політичної ситуації. Внаслідок цього процесу в агропродовольчій сфері відбулись суттєві структурні зрушення, збільшилася присутність імпорту на внутрішньому ринку, скоротилось вітчизняне виробництво деяких товарів, у окремі галузі прийшли відносно великі іноземні інвестиції, а загалом сфера виробництва агропродовольчих товарів перебудувалась під впливом факторів і тенденцій міжнародного поділу праці.

Упродовж 2004–2015 рр. вітчизняне сільське господарство і харчова промисловість у цілому зростали. Зокрема, збільшились обсяги виробництва м'яса, яєць, валовий збір зернових культур, овочів, плодів та ягід, горіхоплідних, винограду. Зросли обсяги переробки соняшнику на олію; обсяги виробництва круп; печива солодкого і вафель; шоколаду та готових харчових продуктів, що містять какао; соків фруктових і овочевих; вод натуральних мінеральних; окремих видів алкогольних напоїв.

Разом із тим не можна не відзначити, що впродовж 2004–2015 рр. скоротилось виробництво яловичини і телятини, виробів ковбасних, продуктів готових та консервованих з м'яса, молока, масла вершкового, сирів жирних, молока і вершків згущених і сухих, борошна, цукрових буряків і цукру, виробів кондитерських цукрових, спирту етилового, горілки, вина, сигарет, а також вилов ракоподібних і молюсків та переробка риби. Таким чином, виробництво цих товарів з різних причин не зростало, у цих видах діяльності мали місце застійні процеси, що зменшувало їх конкурентоспроможність і створювало умови для поширення імпорту.

Те ж саме можна сказати і загалом про харчову промисловість, яка після 2007 р. фактично перебувала у стані застою. Якщо у 2000–2007 рр. річні темпи зростання виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів коливались у межах від 8 до 23%, то у 2010 р., 2012 р. і 2014 р. річний темп

Ринок: прогноз і кон'юнктура

зростання не перевищував 3%, а у 2008–2009 рр., 2011 р., 2013 р., 2015 р. взагалі було зафіксовано спад виробництва [4, 5]. Таким чином, вийти на обсяги виробництва 2007 р. поки що не вдалося, що також негативно впливає на конкурентоспроможність.

Можливості для поширення імпорту створюють закономірності міжнародної спеціалізації. Відповідно до цих закономірностей виробники зосереджуються на тих товарах, які мають найбільші конкурентні переваги та експортні можливості, тоді як іншим товарам приділяється менше уваги і для них виділяється менше ресурсів. Виробництво менш конкурентоспроможних на світовому ринку товарів зменшується, а попит на ці товари на внутрішньому ринку задовольняється імпортом.

У 2015 р. зі 150 товарних груп за Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД), які мають відношення до агропродовольчої продукції, від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі мали 84 товарні групи, або 56%. Серед товарів, які в Україні не виробляються, найбільше від'ємне сальдо мали: цитрусові (0805); банани (0803); олія пальмова (1511). Серед товарів, які вироблялись або виробляються, відповідно: тютюнова сировина (2401); риба морожена (0303); екстракти, есенції та концентрати кави, чаю (2101), міцні алкогольні напої (2208). Товарні групи, які виробляються в Україні і мають стійке негативне сальдо зовнішньої торгівлі, потенційно можуть бути заміщені імпортом на внутрішньому ринку.

Імпорт агропродовольчої продукції впродовж 2004–2015 рр. збільшився удвічі, маючи більш збалансовану порівняно з експортом структуру. У 2015 р. найбільшу питому вагу у структурі імпорту мали свіжі плоди і горіхи (14%), тютюнові вироби і сировина (13%), а також харчосмакові продукти (12%) (табл. 1). Переважна кількість інших товарних груп мала питому вагу в імпорті в діапазоні від 2 до 10%. При цьому тільки частка безалкогольних напоїв, молока і молокопродуктів, яєць і меду була меншою за 2%. Для порівняння, в експорті таку мінімальну питому вагу, крім безалкогольних напоїв, молока і молокопродуктів, мали також риба і рибопродукти; картопля і свіжі овочі; овочі консервовані; плоди і горіхи свіжі; плоди перероблені, соки; харчосмакові продукти; напої алкогольні; інші продукти.

Таким чином, якщо експортери приділяли дедалі більшу увагу тільки трьом товарним групам (зернові культури, рослинні та тваринні жири, олійні культури), спільна частка яких в експорті впродовж 2004–2015 рр. збільшилась з 47 до 80%, то імпортери тримали під контролем практично усі види агропродовольчої продукції. Це відноситься також і до основних експортних продуктів. Зокрема, впродовж 2004–2015 рр. імпорт в Україну насіння ріпаку збільшився у 12 разів, насіння соняшнику – у 11 разів, кукурудзи – в 5 разів.

У сучасних умовах основні товарні потоки в міжнародній торгівлі багато в чому визначаються міжнародною спеціалізацією і політикою транснаціональних корпорацій. Ці фактори практично є головними щодо визначення місць виробництва і збуту готової продукції. Зокрема, банани в Україну імпортуються з Еквадору, Коста-Ріки, Гватемали; цитрусові – з Туреччини, Єгипту, Іспанії; свинина – з Бразилії, Німеччини, США; риба – з Норвегії, США, Ісландії. У вітчизняну пивоварну, кондитерську, тютюнову промисловість прийшли

значні обсяги прямих іноземних інвестицій, що спричинило відповідно збільшення імпорту сировинних матеріалів: солоду, солодових екстрактів, какао-бобів, какао-масла, какао-пасти, тютюнової сировини тощо.

Таблиця 1
Динаміка і структура імпорту агропродовольчої продукції

Товарна група	2004		2007		2013		2015	
	млн дол.	%	млн дол.	%	млн дол.	%	млн дол.	%
М'ясо і м'ясопродукти	167	9	189	5	661	9	109	3
Риба і рибопродукти	134	8	542	14	982	13	322	10
Молоко і молокопродукти	28	2	91	2	246	3	35	1
Яйця, мед	12	1	11	0	21	0	46	1
Картопля і овочі свіжі	1	0	13	0	162	2	51	2
Овочі консервовані	22	1	90	2	140	2	65	2
Плоди і горіхи свіжі	77	4	282	7	1204	16	455	14
Плоди перероблені, соки	46	3	193	5	220	3	71	2
Харчосмакові продукти	168	10	366	10	666	9	369	12
Зернові культури	167	9	87	2	307	4	155	5
Продукти з зерна	62	4	175	5	241	3	99	3
Олійні культури	30	2	95	3	324	4	175	5
Рослинні і тваринні жири	149	8	386	10	386	5	171	5
Цукор і кондитерські вироби	249	14	302	8	547	7	230	7
Напої безалкогольні	12	1	57	1	64	1	24	1
Напої алкогольні	52	3	223	6	540	7	209	7
Тютюнові вироби і сировина	275	16	417	11	454	6	404	13
Інші продукти	119	7	257	7	387	5	197	6
Всього	1770	100	3775	100	7552	100	3186	100

Джерело: [6, 7]; розрахунки автора.

Таким чином, експансія імпорту пов'язана із конкурентоспроможністю виробництва, конкурентоспроможність залежить від обсягів інвестицій, а інвестиційні потоки визначаються великими інвесторами з огляду на існуючу систему міжнародного поділу праці.

У зв'язку із цим, незважаючи на те, що вітчизняне сільське господарство і харчова промисловість мають суттєві конкурентні переваги, експансія імпорту може створити певні проблеми для місцевих виробників. У цьому контексті актуальними завданнями економічної політики є: забезпечення розвитку і вдосконалення усіх наявних виробництв і видів діяльності; подолання негативної тенденції концентрації ресурсів у зерновому господарстві та виробництві олійних культур; забезпечення прискороного розвитку тваринницької галузі та виробництва кінцевих продовольчих товарів з великим обсягом доданої вартості; поліпшення інвестиційного клімату в галузі; стимулювання харчової промисловості до використання місцевої сировини тощо.

Ринок: прогноз і кон'юнктура

Першим етапом при формуванні державної політики імпортозаміщення є оцінка масштабів присутності імпорту на внутрішньому ринку. Держстат України в цьому плані має певні методологічні напрацювання. Починаючи з 2000 р. його працівники обчислюють та оприлюднюють частку продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, через торгову мережу підприємств. Дані подаються як для усіх споживчих товарів загалом, так і у розрізі продовольчих і непродовольчих товарів та окремих товарних груп. Крім того, Держстат складає річні баланси продовольчих ресурсів, які вміщують інформацію про імпортні поставки, а також визначає рівень самозабезпеченості основними видами продовольства (відношення виробництва до внутрішнього використання на території України).

З використанням даних, які надає Держстат, можна приблизно оцінити масштаби поширення імпорту, але ця оцінка, з одного боку, не є повною, а, з іншого – дещо викривлена. По-перше, при обчисленні частки продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, через торгову мережу підприємств враховуються обсяги продукції, які реалізуються через великі та середні торговельні підприємства, що звітують органам статистики. Але при цьому поза увагою залишаються обсяги продажу на сільськогосподарських ринках і самозабезпечення населення продуктами харчування. В цьому контексті оцінка масштабів експансії імпорту є дещо завищеною.

По-друге, ця методика не враховує використання імпортової сировини при виробництві харчових продуктів на вітчизняних підприємствах харчової промисловості, що у свою чергу занижує масштаби поширення імпорту.

Більш точну оцінку масштабів присутності імпорту можна отримати із використанням балансів продовольчих ресурсів, які обчислює Держстат спільно з Мінагрополітики. В розрізі окремих продовольчих товарів, на основі даних про виробництво, експорт, імпорт і перехідні запаси, ця оцінка може бути достатньо точною. Але такий методичний підхід не дає можливості оцінити масштаби експансії імпорту в цілому по всіх агропродовольчих товарах.

До того ж баланси обчислюються тільки по основних агропродовольчих товарах з акцентом на сировину і перерахуванням продуктів переробки в основний сировинний продукт (молокопродуктів – у молоко, продуктів переробки зерна – в зерно тощо). Таким чином, ця методика не може бути застосована до кінцевих продовольчих товарів, які вміщують багато компонентів і які важко віднести до певного виду первинної сировини (безалкогольні та алкогольні напої; вироби з макаронного тіста, начинені м'ясом чи іншими продуктами; супи чи бульйони приготовлені та заготовки для їх приготування тощо).

На основі методичних підходів Держстату України нами було розроблено методику, яка усуває ці недоліки і дає можливість оцінити масштаби експансії імпорту загалом по всіх агропродовольчих продуктах, а також у розрізі окремих товарних груп.

В основу методики було покладено принцип співставлення імпорту агропродовольчих товарів із сукупним внутрішнім споживанням (кінцевим та інвестиційним). При цьому сукупне внутрішнє споживання визначалось як сума виробництва та імпорту за мінусом експорту.

При сукупній оцінці масштабів експансії імпорту по всіх агропродовольчих товарах необхідно було вирішити низку методологічних завдань. По-перше, необхідно було усунути подвійний рахунок вартості сировини як готового продукту і тієї ж сировини в кінцевому продукті. По-друге, слід було взяти до уваги змішування харчових інгредієнтів на проміжних етапах підготовки кінцевого продукту. По-третє, необхідно було врахувати імпорту сировину при виробництві товарів на експорт (наприклад, імпорту какао-масло у складі шоколадного виробу, який експортується).

Для комплексної оцінки масштабів поширення імпорту на внутрішньому ринку агропродовольчих товарів упродовж 2004–2015 рр. була використана інформація про виробництво, експорт та імпорт усіх агропродовольчих товарів – як сировинних (зерно, насіння олійних культур, цукрові буряки тощо), так і кінцевих (м'ясні консерви, йогурти, кондитерські вироби тощо). Для аналізу було взято товари рослинного, тваринного, мінерального походження, які в сирому або переробленому вигляді можуть бути використані як продукти харчування. В тому числі й ті, які потенційно можуть бути застосовані і для нехарчових цілей (наприклад, кукурудза і ріпак для виробництва біопалива). При цьому фактичні обсяги використання на нехарчові цілі впродовж 2004–2015 рр. віднімалися від обсягів виробництва.

Якщо використовувати кібернетичні терміни, то для розрахунків були використані агропродовольчі товари, що є "входом" для домашніх господарств і харчової промисловості. Товари рослинного і тваринного походження, що можуть бути використані як продукти харчування, але які фактично були "входом" для сільського господарства (зерно для посіву, молоко на корм, живі тварини і птиця на племінні цілі, яйця на інкубацію тощо) не враховувались. При розрахунках також не використовувались дані про виробництво, експорт та імпорт дієтичних добавок до продуктів харчування і харчових добавок (барвників, ароматизаторів, синтетичних консервантів, стабілізаторів тощо). При цьому в розрахунках використовувались дані про алкогольні напої і тютюнові вироби, які було віднесено до категорії харчових продуктів.

Дані про виробництво брались із урахуванням виробництва продуктів харчування у підсобних господарствах для власного споживання. При цьому дані про виробництво в усіх типах господарств (товарних і підсобних) було скориговано з урахуванням втрат продукції при транспортуванні та зберіганні.

Для класифікації продуктів харчування була використана УКТ ЗЕД. Усі дані про виробництво агропродовольчої продукції було згруповано відповідно до цієї класифікації. Натуральні обсяги виробництва, експорту та імпорту впродовж 2004–2015 рр. було перераховано у вартісні показники в цінах експорту 2010 р. (для товарів, які в Україні не виробляються, – в цінах імпорту 2010 р.), що дало можливість отримати загальні показники виробництва, експорту, імпорту, внутрішнього споживання, а також частку імпорту у внутрішньому споживанні (табл. 2).

Як видно з табл. 2, упродовж 2004–2015 рр. простежувались тенденції зростання виробництва, експорту, імпорту та внутрішнього споживання агропродовольчої продукції. Причому зростання виробництва відбувалось переважно за рахунок продуктів рослинництва, а найбільше – внаслідок швидкого

Ринок: прогноз і кон'юнктура

розвитку зернового господарства, виробництва олійних культур та їх переробки на олію. Виробництво тваринницької продукції та її переробка мали загальну тенденцію до скорочення, а виробництво кінцевої продукції (кондитерські вироби, безалкогольні та алкогольні напої тощо) в цілому коливалось на одному рівні.

Таблиця 2

Виробництво, зовнішня торгівля, внутрішнє споживання (ВС) і частка імпорту у внутрішньому споживанні (ЧІВС) агропродовольчої продукції, млрд дол.

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	49	50	55	52	51	58	56	59	60	55
Експорт	5	6	8	11	9	9	13	13	15	15
Імпорт	3	5	7	5	5	5	5	5	4	3
ВС	47	49	54	46	47	54	48	52	49	43
ЧІВС, %	7	11	13	11	11	9	11	10	8	6

Джерело: [1, 4, 6–14]; розрахунки автора.

Також приблизно на одному рівні коливалась і частка імпорту у внутрішньому споживанні. Можна виділити період, коли частка мала тенденцію до зростання (2004–2008 рр.), а також період, коли вона зменшувалась (2012–2015 рр.). Завдяки швидкому розвитку зернового господарства, виробництва олійних культур та олії в агропродовольчій сфері була відсутня стійка тенденція до експансії імпорту та скорочення внутрішнього виробництва. Разом із цим щодо окремих продуктів, особливо – продукції харчової промисловості із великим обсягом доданої вартості, ця тенденція мала місце.

У розрізі окремих продовольчих товарів було досліджено масштаби експансії імпорту для м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, риби і морепродуктів, цукру і кондитерських виробів, олії та продуктів на основі рослинних жирів, фруктів, овочів, алкогольних і безалкогольних напоїв. При проведенні дослідження було використано дані про фізичні обсяги виробництва, експорту та імпорту. При цьому продукти переробки перераховувались у базовий сировинний продукт (м'ясо, молоко, рибу, цукор, олію, свіжі фрукти тощо) із використанням перевідних коефіцієнтів.

Для показників виробництва, експорту та імпорту м'яса і м'ясопродуктів упродовж 2004–2015 рр. були характерними різкі коливання, чергування фаз зростання і спаду, відсутність чітких тенденцій (табл. 3). Чітку тенденцію було зафіксовано тільки щодо виробництва та експорту м'яса птиці, які щорічно зростали. Загалом можна стверджувати, що вітчизняні виробники витримували конкуренцію імпорту і частка імпорту у внутрішньому споживанні зменшувалась. Хоча в окремі роки (2008 р. і 2012 р.) імпорт м'яса різко зростав. Відповідним чином і частка імпорту у внутрішньому споживанні коливалась у межах від 6 до 18%. Вітчизняні виробники потребують державної підтримки для закріплення позитивних тенденцій на внутрішньому ринку та більш повного використання експортних можливостей.

Таблиця 3

**Показники виробництва і зовнішньої торгівлі м'ясом
і м'ясопродуктами (у перерахунку на м'ясо), тис. т**

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	2053	2438	2393	2311	2463	2546	2627	2893	2865	2830
Експорт	98	42	26	38	47	77	122	178	211	234
Імпорт	365	225	533	434	354	221	412	309	193	155
ВС	2319	2620	2900	2706	2769	2690	2918	3024	2847	2750
ЧІВС, %	16	9	18	16	13	8	14	10	7	6

Джерело: [1, 6–9, 15]; розрахунки автора.

На відміну від м'яса і м'ясопродуктів динаміка виробництва, експорту та імпорту молока і молокопродуктів впродовж 2004–2015 рр. була більш згладженою, без різких коливань та з більш чіткими тенденціями (табл. 4). Виробництво, експорт, внутрішнє споживання (виробниче і кінцеве) мали тенденцію до зменшення, а імпорт зростав упродовж 2004–2013 рр., після чого різко скоротився. Частка імпорту у внутрішньому споживанні, хоча і незначна, впродовж 2004–2013 рр. збільшилась у 13 разів. Однак під час економічного спаду 2014–2015 рр. вона знову зменшилась практично до рівня 2004 р.

Таблиця 4

**Показники виробництва і зовнішньої торгівлі молоком
і молокопродуктами (у перерахунку на молоко), тис. т**

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	20054	19138	17970	16949	16530	16005	16528	16564	16511	16346
Експорт	2632	1391	1506	1194	1090	1169	1032	888	779	777
Імпорт	46	143	176	481	250	253	408	532	343	70
ВС	17467	17889	16639	16236	15690	15089	15903	16209	16075	15639
ЧІВС, %	0	1	1	3	2	2	3	3	2	0

Джерело: [1, 4, 6–9, 13–15]; розрахунки автора.

Упродовж 2004–2015 рр. спостерігалась тенденція зменшення виробництва і збільшення експорту та імпорту риби, ракоподібних, молюсків і продуктів переробки (табл. 5). Внаслідок цього частка імпорту у внутрішньому споживанні мала загальну тенденцію до зростання, сягнувши у 2015 р. 61%.

Вітчизняні виробники цукру серед інших видів діяльності у харчовій промисловості були найбільш захищені від іноземної конкуренції імпортом митом і квотами. Однак позитивний вплив від цього на розвиток галузі був мінімальним. Виробництво коливалось практично на одному рівні, стабільні канали збуту на зовнішні ринки були відсутніми, сумарне сальдо зовнішньої торгівлі впродовж 2004–2015 рр. було від'ємним. Найбільшими проблемами

Ринок: прогноз і кон'юнктура

цукрової промисловості залишались відсутність попиту на зовнішньому ринку і висока собівартість вирощування цукрових буряків.

Таблиця 5

Показники виробництва і зовнішньої торгівлі рибою, ракоподібними, молюсками і продуктами переробки (у перерахунку на свіжу рибу), тис. т

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	477	442	484	484	415	384	376	419	200	161
Експорт	19	28	27	64	68	52	60	55	42	10
Імпорт	309	491	608	460	483	404	435	477	355	234
ВС	767	905	1065	880	830	736	751	841	513	386
ЧІВС, %	40	54	57	52	58	55	58	57	69	61

Джерело: [1, 6–8, 12, 13, 15]; розрахунки автора.

Імпорт кондитерських виробів значною мірою залежав від таких факторів, як кількість населення, обсяги реальних доходів та споживчі переваги. Кількість населення впродовж 2004–2015 рр. поступово зменшувалась, обсяги реальних доходів коливались залежно від економічної ситуації, а споживчі переваги схилились переважно до вітчизняної продукції. Стійку динаміку зростання імпорту мали кондитерські вироби з цукру (код УКТ ЗЕД – 1704), а також борошняні кондитерські вироби (1905). Але після 2013 р. імпорт усіх без винятку кондитерських виробів різко скоротився. Під дією усіх цих факторів частка імпорту у внутрішньому споживанні цукру і кондитерських виробів загалом не перевищувала 10%, хоча в окремі роки вона сягала 16 і 18% завдяки імпорту цукру-сирцю (табл. 6).

Таблиця 6

Показники виробництва і зовнішньої торгівлі цукром і кондитерськими виробами (у перерахунку на цукор), тис. т

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	2447	2210	1925	1648	2195	2979	2518	1625	2340	1668
Експорт	338	219	208	213	226	221	382	325	163	240
Імпорт	466	70	144	166	381	355	68	75	58	38
ВС	2574	2062	1862	1602	2350	3113	2204	1375	2236	1466
ЧІВС, %	18	3	8	10	16	11	3	5	3	3

Джерело: [1, 6–9, 13, 15]; розрахунки автора.

Олія є основним експортним продуктом вітчизняної харчової промисловості. Експортні поставки тільки соняшникової олії до Індії у 2015 р. становили 1400 тис. т, до країн Західної і Центральної Європи – 700 тис. т, до Китаю – 600 тис. т [4]. Перспективними також були і залишаються внутрішні ринки Ірану, Єгипту, Туреччини та інших країн.

У 2015 р. соняшникової олії було експортовано на суму в 3,0 млрд дол. Для порівняння, інших товарів було експортовано в таких обсягах: тютюнових виробів – на 0,3 млрд дол., шоколадних виробів – на 0,2 млрд дол., кондитерських виробів борошняних – на 0,1 млрд дол., соків фруктових –

на 0,1 млрд дол., кондитерських виробів з цукру – на 0,1 млрд дол.; екстрактів солодових – на 0,1 млрд дол.; інших товарів – на 1,2 млрд дол. Тобто експорт однієї тільки соняшникової олії був більшим за експорт усіх інших товарів харчової промисловості разом узятих, навіть без урахування експорту соєвої та ріпакової олії (0,2 млрд дол.) та експорту макухи (0,9 млрд дол.).

Разом із тим частка імпорту у внутрішньому споживанні олії впродовж 2004–2015 рр. коливалась у межах від 22 до 63% із тенденцією до зростання (табл. 7). Завдяки закономірностям міжнародної спеціалізації імпортна олія знайшла свої ніші на внутрішньому ринку, збільшивши частку з 22% у 2004 р. до 53% у 2015 р. Пальмова олія становила конкуренцію соняшниковій у технологічних процесах харчової промисловості, а оливкова – у кінцевому споживанні домашніх господарств. Упродовж періоду, що досліджувався, також збільшився імпорт кокосової, пальмоядерної олії, маргарину та інших продуктів, які вміщують рослинні жири.

Таблиця 7

Показники виробництва і зовнішньої торгівлі олією, маргарином і жирами харчовими подібними (у перерахунку на олію), тис. т

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	1462	2360	2035	2950	3167	3339	3993	3632	4729	4080
Експорт	882	2132	1579	2494	2885	2807	3765	3376	4598	4265
Імпорт	162	395	467	313	335	244	226	292	213	158
BC	742	623	923	769	616	777	454	547	344	297
ЧІВС, %	22	63	51	41	54	31	50	53	62	53

Джерело: [1, 4, 6–9, 13, 15]; розрахунки автора.

Для зовнішньої торгівлі фруктами, так само як і для зовнішньої торгівлі м'ясом, упродовж 2004–2015 рр. характерним було стійке від'ємне сальдо (табл. 8). Найбільш швидкими темпами зростає імпорт цитрусових і бананів, які стали постійною позицією в асортименті супермаркетів і продовольчих ринків великих міст. Одночасно також збільшувався імпорт і фруктів, які традиційно вирощуються в Україні: яблук, груш, айви, абрикосів, вишні, черешні тощо.

Таблиця 8

Показники виробництва і зовнішньої торгівлі фруктами та продуктами їх переробки (у перерахунку на свіжі фрукти), тис. т

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	2229	2377	2409	2418	2516	2706	2796	3129	2694	2656
Експорт	104	186	150	199	252	168	196	193	179	165
Імпорт	283	1119	1161	1059	1044	1073	1091	1090	804	558
BC	2409	3309	3420	3278	3307	3611	3690	4026	3318	3050
ЧІВС, %	12	34	34	32	32	30	30	27	24	18

Джерело: [1, 6,–9, 11, 15]; розрахунки автора.

Ринок: прогноз і кон'юнктура

Незважаючи на постійне зростання імпорту, систематичного "витискування" вітчизняних виробників з внутрішнього ринку зафіксовано не було. Різне збільшення частки імпорту у внутрішньому споживанні мало місце тільки впродовж 2004–2006 рр. Після цього виробництво фруктів в Україні почало зростати і частка імпорту поступово зменшилась з 34 до 18%. Таким чином, внутрішній ринок було поділено між товарами місцевого виробництва та імпортом. Приріст вітчизняного виробництва свіжих фруктів спрямовувався переважно на внутрішній ринок, оскільки стабільного збільшення експортних поставок не відзначалося. В експорті переважали перероблені фрукти, тоді як у виробництві та імпорті – свіжі.

У зовнішній торгівлі овочами Україна впродовж 2004–2015 рр. мала стійке позитивне сальдо (табл. 9). Виробництво овочів зростало більш-менш високими темпами і достатньою мірою задовольняло потреби внутрішнього ринку, успішно конкуруючи з імпортом. Частка імпорту у внутрішньому споживанні впродовж 2004–2015 рр. не перевищувала 4%.

Таблиця 9

Показники виробництва і зовнішньої торгівлі овочами та продуктами їх переробки (у перерахунку на свіжі овочі), тис. т

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво	6023	5840	6922	7301	6907	8355	8408	7930	7752	7268
Експорт	413	306	267	820	529	513	599	467	573	546
Імпорт	22	81	204	168	237	217	151	171	183	75
ВС	5632	5614	6858	6649	6616	8059	7959	7633	7362	6798
ЧІВС, %	0	1	3	3	4	3	2	2	2	1

Джерело: [1, 4, 6–9, 11, 13–15]; розрахунки автора.

Частка імпорту у внутрішньому споживанні алкогольних і безалкогольних напоїв помітно різнилась щодо окремих видів (табл. 10). Наприклад, для солодового пива впродовж 2004–2015 рр. вона не перевищувала 2%, в той час як для виноградного вина у 2014 р. сягнула 34%. Так само як і для більшості продовольчих товарів присутність імпортованих алкогольних і безалкогольних напоїв на внутрішньому ринку зростала під час поживлення економічної активності та зростання доходів населення і зменшувалась у період економічних спадів. Загалом упродовж 2004–2015 рр. частка імпорту у внутрішньому споживанні стосовно більшості видів алкогольних і безалкогольних напоїв збільшилась у рази.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що в сучасних умовах поширення імпорту не становить великої загрози для вітчизняних товаровиробників. Частка імпорту у внутрішньому споживанні усіх агропродовольчих товарів у 2015 р. становила 6% і була нижчою, ніж у 2004 р. У розрізі окремих товарних груп відносно значна присутність імпорту на внутрішньому ринку відзначалась тільки щодо риби і морепродуктів, виноробної продукції та свіжих фруктів. Сільське господарство і харчова промисловість залишаються привабливими для вітчизняних та іноземних інвесторів.

Таблиця 10

Показники виробництва і зовнішньої торгівлі алкогольними та безалкогольними напоями

Показник	2004	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Міцні алкогольні напої, млн дал 100% спирту</i>										
Виробництво	18	17	18	18	17	15	15	13	9	8
Експорт	1	3	3	2	2	2	2	2	1	1
Імпорт	0	2	2	1	2	3	3	3	2	1
ВС	17	16	16	17	17	16	16	14	10	8
ЧІВС, %	1	11	9	8	11	18	18	25	21	14
<i>Виноградне вино, млн дал</i>										
Виробництво	19	24	25	27	34	21	16	15	10	16
Експорт	1	2	2	7	6	3	4	7	5	6
Імпорт	1	5	4	2	3	5	3	3	3	2
ВС	19	28	27	22	31	22	15	12	8	12
ЧІВС, %	6	20	15	8	11	22	22	30	34	20
<i>Пиво, млн дал</i>										
Виробництво	194	316	320	300	310	306	301	279	245	198
Експорт	20	32	35	34	30	26	29	24	13	7
Імпорт	3	1	2	1	2	3	4	5	4	2
ВС	177	285	287	267	282	283	276	259	236	193
ЧІВС, %	1	0	1	1	1	1	1	2	2	1
<i>Безалкогольні напої, млн дал</i>										
Виробництво	225	357	328	277	291	277	279	255	235	219
Експорт	5	18	17	12	13	12	12	14	12	12
Імпорт	2	9	7	4	5	6	8	8	6	6
ВС	222	347	319	270	284	271	275	249	229	213
ЧІВС, %	1	3	2	2	2	2	3	3	3	3

Джерело: [1, 6–8, 11, 13]; розрахунки автора.

Збільшення присутності імпорту на внутрішньому ринку агропродовольчих товарів можна очікувати після підновлення фази економічного зростання. Вплив економічного зростання на імпортозалежність національної економіки та розробка відповідної економічної політики є одним із напрямів **подальших досліджень** проблеми інтеграції національної економіки до світової та європейської економічних систем.

Висновки і рекомендації

1. Експансія імпорту на ринку продовольчих товарів у абсолютних і відносних величинах мала місце впродовж 2004–2008 рр., коли частка імпорту у внутрішньому споживанні збільшилась з 7 до 13%. Упродовж 2009–2015 рр. поширення імпорту зафіксовано не було.

2. В умовах економічного спаду і за значної девальвації національної валюти експансія імпорту місцевим товаровиробникам не загрожує. Так, упродовж 2013–2015 рр. частка імпорту у внутрішньому споживанні агропродовольчої продукції зменшилась з 10 до 6%.

3. Експансія імпорту активізується за економічного зростання, коли збільшуються доходи домогосподарств і зростає інвестиційний попит підприємств

Ринок: прогноз і кон'юнктура

на агропродовольчу сировину. Впродовж 2004–2015 рр. найбільші обсяги імпорту було зафіксовано у 2008 р. наприкінці фази економічного піднесення.

4. У розрізі окремих агропродовольчих товарів найбільшу присутність імпорту в 2015 р. було зафіксовано щодо риби і морепродуктів (61%), виноградного вина (20%) і свіжих фруктів (18%). Через великі обсяги імпорту пальмової та інших олій, а також маргарину і гліцерину велика частка імпорту залишається на внутрішньому ринку рослинних олій (53%).

5. Особливої уваги потребує протидія експансії імпорту кінцевих агропродовольчих товарів з великим обсягом доданої вартості. Впродовж 2004–2013 рр. збільшився імпорт твердих сирів, кондитерських виробів з цукру, виробів з макаронного тіста, дитячого харчування, алкогольних напоїв тощо. Ця проблема може особливо загостритись у зв'язку із початком формування поглибленої і всеосяжної зони вільної торгівлі з Європейським Союзом.

6. Для протидії експансії імпорту у держави є два основні способи: 1) стримування імпорту із використанням нетарифних бар'єрів; 2) підвищення цінової і нецінової конкурентоспроможності вітчизняних товарів. Серед дієвих інструментів підтримки вітчизняного товаровиробника можна відзначити такі: податкові пільги для сільськогосподарських виробників, пільгові кредити, дотації з бюджету, списання боргових зобов'язань, встановлення пільгових цін на природний газ і пільгових тарифів на залізничні перевезення, сприяння у виставковій діяльності і збуті продукції на внутрішньому ринку, допомога у проведенні сертифікації тощо.

7. Досвід країн Центральної і Східної Європи в контексті євроінтеграції свідчить про ефективність таких заходів підтримки місцевих виробників, як: підвищення концентрації виробництва, кооперування дрібних виробників, перехід на органічне землеробство, стимулювання збуту агропродовольчої продукції з використанням системи *PDO/PGI/TSG*² тощо.

8. Важливим інструментом протидії експансії імпорту і збільшення внутрішнього виробництва є залучення у національну економіку прямих іноземних інвестицій. Упродовж 2004–2015 рр. вдалося залучити відносно великі обсяги іноземних інвестицій у кондитерську, молочну, пивоварну, тютюнову, олійно-жирову галузі виробництва. Ці інвестиції посприяли модернізації виробництва, розширенню асортименту продукції, збільшенню частки інноваційних продуктів, нарощуванню експортних поставок. В сучасних умовах прямі іноземні інвестиції у внутрішнє виробництво є дієвою альтернативою імпорту готової продукції.

Список використаних джерел

1. Статистичний щорічник України : стат. зб. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Мельник Т.М. Імпортозалежність економіки України і пріоритети селективного імпортозаміщення / Т.М. Мельник, К.С. Пугачевська // Економіка України. – 2016. – № 4. – С. 29–44.
3. Клунко Н. Зарубіжний досвід імпортозаміщення у фармацевтичній галузі як приклад для України / Н. Клунко // Економіка України. – 2012. – № 6. – С. 24–29.

² Система *PDO/PGI/TSG* передбачає маркування продукції знаками, які гарантують повне виробництво продукції в певному регіоні (*PDO*), повне або часткове виробництво продукції в певному регіоні (*PGI*), традиційну технологію виробництва (*TSG*). Ця система є одночасно захистом авторських прав виробників і гарантією якості.

4. Промисловість України : стат. зб. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Індекси промислової продукції за видами діяльності [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
7. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2004 році : стат. зб. – Т. 3 / Держстат України. – К., 2005.
8. Україна у цифрах : стат. зб. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Баланси та споживання основних продуктів населенням України : стат. зб. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
10. Тваринництво України : стат. зб. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Рослинництво України : стат. зб. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Рибне господарство України : стат. зб. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
13. Виробництво промислової продукції за видами в Україні : стат. бюл. [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
14. Виробництво та реалізація окремих видів промислової продукції за переліком продукції ЄС для статистики виробництва (PRODCPM) [Електронний ресурс] / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
15. Наказ Міністерства економіки України від 18.12.2009 р. № 1426 "Про затвердження Методичних рекомендацій складання прогнозних балансів попиту і пропозиції продовольчих ресурсів" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.document.ua/pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-skladannja-progn-doc11255.html>

Надійшла до редакції 29.08.2016 р.

*Олефир В.К., канд. екон. наук,
старший научный сотрудник
Института экономики и прогнозирования НАН Украины*

ОЦЕНКА ИМПОРТОЗАВИСИМОСТИ РЫНКА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ УКРАИНЫ

Предложена оригинальная комплексная методика оценки масштабов импортозависимости рынка продовольственных товаров Украины. На ее основе исследована динамика импорта на внутреннем рынке агропродовольственных товаров в течение 2004–2015 гг. Определены уровень и динамика импорта на рынке агропродовольственных товаров в целом и в разрезе отдельных товарных групп. Названы основные факторы увеличения импорта и предложены пути уменьшения его присутствия на внутреннем рынке.

Ключевые слова: импорт агропродовольственных товаров, рынок агропродовольственных товаров, импортозависимость, конкурентоспособность.

*Olefir V., PhD in Economics
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine*

AN ASSESSMENT OF IMPORT DEPENDENCE ON THE DOMESTIC FOOD MARKET

In spite on the current economic recession and drop in exchange rate of the hryvnia, imported agri-food products have not disappeared from supermarkets and grocer's shelves. In scientific publications, integrated assessments of the level of import expansion on domestic agri-food market are practically unavailable, which complicates the efficient policy formation for the protection of domestic market.

The article's objective is to investigate the level and dynamics of import expansion on domestic agri-food market during 2004-2015, define its fundamental reasons, and work out proposals to counteract this negative phenomenon.

The author proposes an original comprehensive methodology for assessing the extent of import dependence on the food market. On its basis, he investigates the dynamics of imports on the domestic agro-food market during 2004-2015.

The import expansion during 2004-2015 has a cyclical nature. It increased within the phases of economic growth and decreased within those of recession. The peak of import expansion was in 2008, when imports of agri-food commodities constituted 13% of domestic agri-food consumption. In 2015, the most import dependent markets were fish, vegetable oil, fruit, alcoholic beverages and tobacco.

Among the major causes of the import expansion in 2004-2015 were: low competitiveness of home-produced agri-food products, unproportionally high investments in export oriented activities, and the reduction of tariff and non-tariff barriers in the context of Ukraine's accession to the World Trade Organization.

The measures to control the import expansion should include raising price and non-price competitiveness of domestic goods, restraining imports by means of non-tariff barriers, and attracting foreign direct investments to activities oriented to Ukraine's domestic market.

Key words: *agro-food imports, agro-food market, import dependence, competitiveness.*

References

1. Statistical Yearbook of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
2. Mel'nyk, T.M. Pugachevs'ka, K.S. (2016). Import-dependence of Ukraine's economy and priorities of selective import substitution. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 4, 29-44 [in Ukrainian].
3. Klunro, N. (2012). The foreign experience of the import substitution branch as an example for Ukraine. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 24-29 [in Ukrainian].
4. Industry of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
5. Index of industrial production by types of activity. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
6. Exports-imports of goods by country. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
7. Ukraine's Foreign Trade in Goods and Services. (2005). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
8. Ukraine in Figures in 2015. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
9. Balances and consumption of basic foodstuffs population of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
10. Livestock of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Crop production of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
12. Fishing of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. Output of basic industrial products. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Output and sales of specific types of industrial products by PRODCOM specification. State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Order of the Ministry of economy of Ukraine dated 18.12.2009 No. 1426 "About approval of Methodical recommendations preparation of forecast balances of supply and demand of food resources". Retrieved from: <http://www.document.ua/pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-skladannja-progn-doc11255.html> [in Ukrainian].